

LA DIFUSIO D'UN DIAGNOSTIC D'AMOR DES DE L'ANTIGUITAT FINS A L'EPOCA MODERNA

Benvingut MORROS i MESTRES

Els metges clàssics no van dedicar gairebé atenció al tema de la malaltia d'amor, però sí que van disputar sobre la manera de disgnosticar-la. D'entre tots ells, Erasístrat que no compartia la teoria dels humors d'Hipòcrates--, a vegades confós amb l'astròleg Leptini, va ser el precursor d'una anècdota que recorden de diverses maneres els historiadors grecs i romans. Així, Plutarc, en la Vida de Demetri, i Appià, en la Història romana [Sobre Síria], atribueixen al metge alexandri la mateixa anècdota: Seleuc, rei d'Àsia, s'havia casat en segones núpcies amb Estratonice, amb qui va tenir un segon fill; però el primer, nascut de la seva primera muller, el príncep Antioc, es va enamorar de la seva madrastra; i, en concebre els seus desitjos com a criminals, subjugada la raó per l'amor, va decidir deixar de menjar, fingint estar malalt. Al principi, el metge de la Cort, Erasístrat, que rebia grans retribucions del rei, no va encertar a donar un diagnòstic (si bé, segons Plutarc, el va donar "sin ningún trabajo"); però, en comprovar la inexistència de cap patologia orgànica, després d'un examen clínic, va conjecturar que el mal del seu pacient procedia de l'ànima, "de cuya salud o enfermedad se contagia el cuerpo" (Appiano, 466); i, per això, va romandre durant tot el temps al costat del malalt, observant detingudament les seves reaccions quan entrava algú a la cambra: només va advertir importants alteracions en presència de la seva madrastra Estratonice. Per a descriure els efectes produïts a l'organisme d'Antioc, Plutarc recorda a Safo ("ennuegament de la veu, vermellor de foc, fallença de la vista, suors sobtades, irregularitat i tumult en les pulsacions, en fi, quan la seva ànima era a viva força vençuda, perplexitat, esbalaïment, pal·lidesa"), mentre Appià es limita a consignar que "su cuerpo, en contra de su voluntad, se tornaba más vigoroso y lleno de vida y de nuevo, al marcharse ella, se debilita" (466). En descobrir la natura de la malaltia, Erasístrat recorre a un petit parany, confessant que Antioc està enamorat de la seva esposa; i el rei alleugerit per conèixer la causa de la malaltia del seu fill, demana al metge que renunciï a ella i la cedeixi al príncep. Erasístrat es va oposar, adduint que ni el mateix pare seria capaç de fer tal cosa; aleshores, Seleuc va jurar davant dels déus que "de grado gustoso [...] se la cedería y sería un hermoso ejemplo de la bondad de un buen padre para con la castidad y templanza de su hijo, no merecedor de tal desventura" (Appiano, 467). Davant d'aquest jurament, Erasístrat va decidir contar la veritat; i Seleuc va reunir tot el poble en una assemblea (en Appià, les seves tropes) per a proclamar Antioc com a rei dels "països interiors" i casar-lo amb la seva muller Estratonice, a qui va convèncer amb l'ajut dels seus amics.

Per la seva part, Valeri Màxim, en els Dicta et facta memorabilia (V, vii, 1) ofereix una versió lleugerament diferent, conservant --això sí-- els mateixos protagonistes.

L'historiador romà posa major èmfasi en l'estat d'absoluta llanguidesa al que arriba Antioc i en la desolació que aquest esdeveniment va produir en el seu pare i parents. La intervenció i destresa de l'"astrólogo Leptinio o, como otros aseguran, del médico Erasistrato" va aconseguir dissipar la tristor del palau. Un dels dos, l'astròleg o el metge, es va assegurar al costat del malalt i va comprovar que, quan Estratonice entrava a l'habitació, Antioc "se encendia de rubor [...] y su corazón latía con más fuerza", mentre que quan la madrastra en sortia, "el joven palidecía y su corazón excitado recobraba inmediatamente su ritmo normal". Per tal d'assegurar-se del seu diagnòstic, agafava dissimuladament el braç del príncep tant en presència com en absència de la seva madrastra i "descubrió que el latido de las venas del joven era más fuerte al entrar y más débil al salir su madrastra" (326). Tot seguit va informar Seleuc del seu descobriment, qui en cap moment va dubtar en renunciar a Estratonice en favor del seu fill (però Valeri Màxim no esmenta l'abdicació de part del seu regne).

El metge bizantí Sorà va atribuir un diagnòstic semblant al d'Hipòcrates segons el recull en la biografia que li va dedicar (*Vita Hippocratis*, I), canviant els protagonistes de l'anècdota. El malalt no és Antioc, sino el jove príncep de Macedònia, fill d'Alexandre Magne (segons altres versions era el seu general), qui es va enamorar d'una concubina del seu pare anomenada Phita. El va atendre un metge de Cnido, però no el va poder curar; però, per fortuna, de Cos va arribar Hipòcrates, qui --gràcies a un interrogatori minuciós-- va poder diagnosticar que Perdicas es moria d'amor per l'esmentada concubina. Identificada la malaltia, segons explica Jean-Charles Sournia, "el tratamiento fue fácil y el príncipe o rey curado". La història de Perdicas --segurament amb una altra identitat-- va ser desenvolupada al llarg de l'Edat Mitjana per un poeta desconegut del segle XV, qui va introduir el tema de l'incest. Després d'haver estudiat a Atenes, el jove Perdicas --abans d'iniciar el viatge de tornada a casa seva-- va fer diverses ofrenes als déus, a excepció de Venus i Cupido. Durant l'esgotador viatge, el jove i els seus companys van decidir d'apartar-se del camí per menjar i descansar a l'hora de la migdiada en una arbreda. Quan Perdicas es trobava dormint va sorgir en la seva ment una imatge --que va creure ser la seva-- alhora que el ressentit Cupido el va ferir en el pit amb un dels seus dards. Al dia següent, quan travessava el llinar de casa seva, va identificar la seva mare amb la imatge que se li havia aparegut al seu somni. El jove xicot va passar la nit turmentat per un amor incestuós, amb el dubte de si devia revelar a la seva mare l'amor que sentia per ella. En apuntar el dia va rebutjar el menjar, i la seva mare --alertada-- va cridar els metges de la ciutat, els quals no van aconseguir esbrinar la causa del mal de Perdicas; però un d'ells, Hipòcrates, per casualitat, mentre estava prenent-li el pols, va notar que aquest --fins aleshores lent i regular-- s'havia accelerat quan la seva mare va entrar a l'habitació. Hipòcrates, així, com Erasístrat, va descobrir l'etiologia de la malaltia; però, a diferència d'ell, no va poder proporcionar el remei i va renunciar al tractament, al·legant ser un mal propi de la ment. La mare --segurament desconeixedora del vertader origen de la malaltia-- va intentar endebades reconfortar el seu fill, qui, davant de la progressiva debilitat que anaven patint els seus membres, va decidir de penjar-se. Abans del poeta anònim, un altre de bastant anterior, del segle V d. C., d'origen vàndal, anomenat Draconci, va introduir en els

seus Carmina (II, 41) una referència a Perdicas, a qui compara amb la donzella Mirra, la fàbula de la qual presenta moltes concomitàncies amb la del jove príncep de Macedònia ("alter erit Perdica furens atque altera Myrrha"). La mare de la donzella havia ofès Afrodita (Venus), en pretendre que la seva filla era més bonica que ella; i, com a venjança, la deessa va inspirar en Mirra un amor incestuós envers el seu pare Cíniras. La jove, en comprendre el caràcter de la seva passió, va intentar penjar-se; però va intervenir la seva nodrissa, qui --aprofitant les festes en honor de la deessa Ceres, durant les quals les dones deixen de dormir junt als seus marits-- va introduir la filla en el llit del seu pare per alleuguerir o guarir el seu mal. El pare, en descobrir, després de la relació incestuosa que va durar varies nits, la identitat de la seva filla, la va perseguir, però --gràcies a l'ajut d'Afrodita-- la jove --embarassada-- es va convertir en arbre, l'escorça del qual va esquarterar el seu pare, treient a la llum l'infant Adonis.

En varies de les seves obres (De Praenotione ad Posthumum i els Pronósticos, VI), Galen, esmentant Erasístrat, narra un diagnòstic de malaltia molt semblant, amb una important variant, com veurem. Després d'una crítica als metges sofistes per ignorar la manera en què Erasístrat "conoció el amor de un adolescente hacia la criada o esclava de su padre", es disposa a donar a conèixer la manera en què ell mateix --per la seva pròpia experiència-- el va arribar a descobrir. En ser cridat per a visitar un dona que patia insomni i durant tota la nit no deixava de donar voltes al llit, Galen comprova que no té febre i li pregunta pel tipus d'imatges que se li acostumen a aparèixer durant les seves vigíles. La noia es mostra rebeca a contestar, donant l'esquena al metge, refugiant-se en la vànova del seu llit i recolzant el cap sobre un petit coixí. Davant d'aquest comportament i havent-se allunyat una mica d'ella, Galen va arribar a establir un primer diagnòstic entre una afecció del cos i una altra de l'ànima: "o bien sufría de melancolía, o bien estaba afectada por algún tipo de tristeza". En tornar després de tres dies, el metge va parlar amb la criada i es va inclinar pel segon diagnòstic, que va poder corroborar per atzar, com --segons ell degué de ocórrer-li a Erasístrat-- en observar en la pacient l'alteració del rostre i del color de la cara quan algú procedent del teatre va anunciar que havia vist al ballarí Pylas; aleshores va decidir prendre-li el pols, que batejava de manera desigual i sobtadament agitada. D'aquesta manera, després d'advertir exactament el mateix en els dies següents, Galen va arribar a la conclusió que la noia estimava en Pylas; però, malgrat això, no menciona en cap moment la teràpia que havia de seguir. A jutjar pel Speculum al foderi, devia de ser, sense dubte, d'índole sexual: "E atresi dix .G. en altre loch que esclareix lo pensament e reposa lo consell, e assuaue la amor del anamorament, per bé que no u fassa a ssa enamorada"; però en la font del text català no s'addueix a Galen, sino a Rufo a propòsit de la malenconia: "Rufus vero ait quia coitus [...] solvit amorem concupiscencie, licet concumbat cum alia quam concupivit" (Constatini Liber de Coitu, X).

La novetat més gran que va introduir Galen se centra en el sexe del protagonista de l'anècdota: si Erasístrat i Hipòcrates havien tractat la malaltia d'amor d'un noi pertanyent a la reialesa, Galen, pel contrari, assisteix a una dona a la que ni tan sols identifica. Malgrat això, els tractats de medicina medievals --potser per

influència del Canon d'Avicenna-- van introduir un canvi interessant respecte a l'original, segons es testimonia en Bernat Gordoní, Lilio de Medicina: "E el pulso d'ellos es diverso e non ordenado, pero es veloz e frequentido e alto si la muger que ama viniere a él o la nombraren o pasare delante d'él. E por aquesta manera conoció Galieno la pasión de un mancebo doliente que estaba echado en una cama muy triste e enmagrecido e el pulso era escondido e non ordenado e no lo queria dezir a Galieno. Entonces aconteció por fortuna que aquella muger que amava pasó delante d'él, e entonces el pulso muy fuertemente e súbitamente fue despertado. E como la muger ovo pasado, luego el pulso fue tornado a su natura primera, e entonces conoció Galieno que estava enamorado. E dixo al enfermo: 'Tu estás en tal pasión que a tal muger amas'. E el enfermo fue maravillado cómo conoció la pasión y la persona". El canvi de la dona de l'original per un "mancebo" només pot tenir dues explicacions: o bé la convicció --bastant estesa, com es mostra en el gràfic-- de que la malaltia d'amor només la patien els homes (potser per una major tendència a la complexió venèria o sanguínia), o bé la influència de l'anècdota atribuïda a Erasístrat i a Hipòcrates.

En la Sàtira de felice e infelice vita de don Pedro, Conestable de Portugal, la versió castellana de la qual se sol datar entre 1450 i 1453, s'introdueix una glossa sobre el personatge d'Antioc --potser agafada de les Diez qüestions vulgares d'Alfonso del Madrigal, més conegut com el Tostado--, la història del qual --que qualifica de comedieta-- novel·litza un tant exclusivament a partir de la versió de Valeri Màxim. La descripció dels símptomes de la malaltia que pateix el jove príncep és bastant més exagerada que les de les seves fonts: "Entonce las diversas affecciones ardientes e inflamadas, encarçelladas dentro en las medulas de sus entrañas, e la inmensa codicia e deseo desordenado mesclado con muy gran vergueña levaron el gentil infante a la postrimera especie de thísica; e, los vigores corporales lo desamparando, el rico lecho constreñido visitó" (pàg. 145). El pare, després de maleir la roda de la fortuna i besar el front i els ulls del "fiel enamorado" prorramp en "roncas y llorosas" exclamacions, recordant les habilitats cavalleresques i musicals que havia exhibit el seu fill en el passat. En aquest punt de la història s'introdueix la intervenció del metge, a qui per un error textual es confon amb l'astròleg Leptini: "la prudencia de Leptinio, fisico muy excelente, descubrió la causa de aqueste tristor; e, llegándose al inflamado Antioco, parando mientes en que forma cómo entraba la reyna en la cámara del enfermo estava e revenía todo colorado, e suspirava e gemía con dolor inmenso, poco menos que sy el suelto espíritu de las aflitas carnes saliese [...] Pero no contento requirió el pulso del mancebo, el qual, quando Estraconites era presente, con movimiento mayor de las venas denunciava su ansiosa e aquexada pasión, e con mayor alteración que quando aquella era absente, demostrava el muy secreto amor". Leptini --com esdevé a la versió de Valeri Màxim-- informa al pare de la natura de la malaltia del seu fill i de la persona que li causa; el rei, malgrat no comptar amb l'aprovació del fill, va acabar casant-lo per força amb Estratonice: "el amor paterno venció la filial vergueña e rescibió el [alnado] la su madrastra por muger forçosamente" (pàg. 149).

A mitjan del segle XVI, Pedro Mejía introduïx en la seva *Silva de varia lección* (1540 i 1550-1551) reflexions sobre la malaltia d'amor, esmentant l'obra d'Ovidi *Remedia amoris* i atribuïnt a l'historiador Cadmo de Milet una obra sobre el tema; però, especialment, recorda l'anècdota d'Erasístrat: "Y desta manera curó Erasístrato, médico de Antioco, hijo del rey Seleuco, estando enamorado de la reina su madrastra y determinando de se dexar morir antes que descubrir su dolor, por ser la causa la muger de su padre. El sabio médico, por el movimiento del pulso quando la reina entraba, conoció ser ella la causa de su mal y de quién él estaba enamorado. Y, significándolo a su padre por galana manera, que sería muy largo de contar y también es cosa común que todos saben, el padre, hecha la experiencia del hijo en el pulso y acabando de conocer ser verdad que su hijo penava por su muger, tuvo por bien, aunque contra la voluntad de su hijo, que antes quería morir que hazerlo, de dexar él la Reyna y darla a su hijo por muger [...] Y fue luego sano su hijo y vivió grande tiempo con su amada muger". La font de Pedro Mejía, com reconeix al final, és Plutarc, fàcilment reconeixedor per l'actitud que adopta el metge davant del pare quan descobreix l'etiologia de la malaltia d'Antioc: "significándolo a su padre por galana manera". Pedro Mejía aludeix a l'estratègia d'Erasístrat, però no desitja entrar en majors detalls, a diferència de Plutarc i Appià.

La situació que presenten aquests episodis acostuma a aparèixer repetides vegades a la literatura tant clàssica com del segle d'or: un noi o una noia que cau malalt d'amor i rep la visita d'un o diversos metges, els quals amb major o menor dificultat arriben a descobrir la natura de la malaltia. Episodis d'aquest estil es repeteixen continuadament en l'anomenada novel·la grega o bizantina. En el *Teàgenes* y *Cariclea* d'Heliodor --una de les obres més representatives del gènere-- els protagonistes s'enamoren durant la celebració d'unes Olimpíades i sucumbeixen a la malaltia d'amor. Cariclea de seguida ha de reposar al llit davant de la preocupació del seu pare adoptiu, Caricles, qui, en saber que la seva fillastra estava enamorada, va manar "llamar a los mejores médicos de la ciudad" (pàg. 149), prometent-los, si la guarien, tota la seva hisenda. El metge més famós de tots ells, el savi Acestino, malgrat la resistència de la pacient, li va prendre la mà "para tentalle el pulso" i, després d'haver-ho fet durant bastant de temps, es va dirigir a Caricles, a qui va dir que l'havia fet cridar endebades: "porque la sciencia de los médicos ningún provecho le puede dar en esta enfermedad"; però al qual en privat li va donar una explicació del mal de Cariclea: "Vuestra hija, señor, está enferma, mas no del cuerpo, porque no tiene humor superabundante, ni dolor de cabeza que la agrave, ni fiebre o calentura que la inflame, y en suma, no tiene parte en su cuerpo ni todo junto que le duela [...] Los mismos niños [...] conocerán que es pasión del alma, y una enfermedad manifiesta de amor [...] Menester habéis, señor Caricles, buscar, si es posible, alguno que la sane" (pàg. 150). De moment Caricles va en busca del savi Calasiris, qui li havia pronosticat que la seva filla estava ullpresa i a qui li pregunta si sap de qui està enamorada. Calasiris respon que no ho sap, però li agradaria que fos del seu nebot Alcàmenes, qui visita a Cariclea, però en resulta despatxat amb grans crits i amenaces. Al final, Cariclea aconsegueix el guariment total quan empen la fugida amb el seu estimat *Teàgenes*.

En la *Historia Apollonii regis Tyri*, conservada en una versió llatina del segle VI d. C. i traduïda a diversos idiomes (castellà, francès, anglès, etc.), es presenten dues històries que poden relacionar-se amb l'anècdota que venim estudiant. La primera correspon al principi de l'obra, on el rei d'Antioquia, Antioc, s'enamora de la seva filla, amb qui --en contra de la voluntat d'ella, disposada a suïcidar-se-- comet varies vegades incest; i, per allunyar els molts pretendents que té la princesa, el pare planteja a tots ells un enigma, de la resolució del qual en depèn el casament amb la seva filla o bé la mort (si l'encertaven es casaven amb la princesa, però si no ho aconseguien eren decapitats). El contingut de l'enigma revela, d'una banda, les relacions incestuoses entre el pare i la filla i, de l'altra, la malaltia que pateix ell: "*scehere uehor, maternam carnem uescor, quero fratrem meum, meae matris uirum, uxoris meae filium: non inuenio*" ('Sóc arrossegat per un crim, m'alimento de la carn materna, busco el meu germà, el marit de la meua mare, el fill de la meua muller: no el trobo'); de fet, el protagonista de l'obra, el rei Apoloni, aconsegueix resoldre l'enigma i, d'alguna manera, es converteix en el metge que diagnostica la malaltia d'Antioc. La segona història ja té Apoloni com a protagonista, qui, després de descobrir la depravada conducta d'Antioc, ha de fugir --convertit en un Ulises-- per mar fins que el vaixell en què navega naufraga i, sol i mig despullat, arriba a les costes de Pentàpolis. El rei del lloc, Architrastes, el rep i el convida a sopar al palau, proporcionant-li les robes adequades; durant el sopar, la filla del rei, Luciana, s'enamora del jove estranger, a qui --com Nausica en l'*Odissea* o Dido en l'*Eneida*-- interroga sobre els seus orígens. La princesa, ferida per les sagetes de Cupido, va caure malalta, havent de recloure's al llit a causa de la seva feblesa. El pare, preocupat per la tan sobtada malaltia de la seva filla, va fer cridar els metges, els quals, després de palpar-li les venes ("temptantes uenas") i examinar cadascuna de les parts del seu cos ("tangunt singulas corporis partes"), no van trobar la causa de la seva malaltia ("nec omino inueniunt aegritunis causas"). Alhora, es van presentar al palau tres pretendents per casar-se amb Luciana, i el rei els va demanar que escrivissin en un paper el seu nom i la quantitat de la dot que podien oferir per tal de lliurar-los-hi a la seva filla, a qui, segons ell, li corresponia prendre la decisió. Apoloni s'encarrega de portar els tres papers a Luciana, qui, després de preguntar-li si li sap greu que hagin concertat el seu matrimoni, respon a les peticions plantejant un enigma: "*yo deseo como cónyuge a aquél que se salvó del naufragio*". El pare va llegir la carta de la seva filla, però no va saber discernir la lliçó que havia pres respecte als seus tres pretendents, els quals disputen sobre qui d'ells tres havia patit un naufragi. Apoloni, en llegir la carta de Luciana, sap que el naufrag esmentat és ell; i, així li ho fa conèixer al rei, qui permet el matrimoni de la seva filla amb el rei de Tiro.

L'anònima *Història de Jacob Xalabín*, una novel·la històrica escrita a principis del segle XIV, presenta el príncep Jacob Xalabín, fill de l'emperador turc anomenat Murat, i la seva madrastra --d'origen grec-- Issa Xalabina, que disfrutava de la companyia del jove príncep i que el va intentar seduir en una ocasió quan es trobava sola amb ell a la seva habitació; però Jacob, considerant "la mala voluntat desordenada de la sua madrastra" (54) i sense oblidar el respecte que devia al seu pare, va decidir abandonar el palau per dirigir-se a casa del seu amic Ali Baixà, on

Xalabina enviava cartes adreçades al seu fillastre, però d'on mai en rebia cap resposta. Davant d'aquesta perspectiva, la madrastra, "pensant-se que negun remey no podia donar a la sua voluntat, si perdé lo menjar e lo dormir, tant que caygué en gran malaltia de desplaer e de ira" (pàg. 156); i l'emperador, va fer cridar els metges d'arreu, prometenent-los --si guarien la seva dona-- grans quantitats d'or i argent. Tots els metges van examinar Xalabina, analitzant la seva orina i palplant-la, i no li van trobar cap malaltia almenys coneguda al món. El marit va enviar un missatge a l'emperador de Constantinoble i un altre al governador de Venècia, convocant tots els metges dels seus dominis a presentar-se a la ciutat de Bossa per a guarir la seva muller; però cap d'ells tampoc no va saber diagnosticar la malaltia de l'emperadriu, declarant-li al marit que "no ha remey al món que li pugam donar". La pacient, en no poder satisfer el seu desig sexual, havia deixat de menjar i de beure, esperant l'arribada de la mort; però, malgrat això, entre els darrers metges que es van presentar a l'imperi otomà, hi figurava un jueu, nascut a Constantinoble i anomenat Quir Mossè, qui --incapaç de descobrir per sí mateix el mal que patia l'emperadriu-- li va fer creure que ja el coneixia, prometenent-li tot tipus d'ajut en totes les seves necessitats. Xacobina, aleshores, va reconèixer --pensant que Quir Mossè ja ho sabia-- que s'havia enamorat del seu fillastre. El metge, primer, va intentar guanyar-se l'amistat de Jacob Xalabín per a convèncer-lo de que correspongués a l'amor de la seva madrastra; però en no poder-ho aconseguir, va buscar una altra teràpia molt més cruel: persuadir l'emperadriu de que la millor solució als seus problemes passava per la mort del seu fillastre; i un altre tant va intentar després amb l'emperador, a qui va fer creure que la malaltia de la seva muller té origen en uns "sobres de amor que ella ha haüda de vos" (pàg. 69) i a qui proposa com a únic remei el seu fetege o el del seu fill ("lo fetege vostro o de vostro fill, que lo vostro o lo seu és tot hu"). L'emperador, davant d'aquesta disjuntiva, ordena a Ali Baixà matar el seu fill; però el seu governador, gran amic de Xalabín, aconsellat pel seu fill, caça un cervol femella, li treu el fetege i l'hi entrega al sultà, qui alhora l'hi dona al metge. Aquest, després de preguntar-li si és el verdader fetege del seu fill, l'hi ensenya a l'emperadriu, qui --creient mort a Xalabín-- ja no concep cap esperança d'assolir la possessió de l'objecte desitjat i qui --després que li ho ha manat el metge-- se'l va menjar junt a d'altres viandes. D'aquesta manera, l'emperadriu es va guarir ("la dona hac gorió") i l'emperador va rebre "gran goig e gran consolació" (pàg. 79). La teràpia aplicada per Quir Mossè comprèn dues parts: la primera, fer desaparèixer en l'emperadriu qualsevol esperança de correspondència (l'autèntic estimulador de la malaltia d'amor) i, la segona, obligar la pacient a menjar allò que creu que és una viscera de l'ésser estimat, recordant idees procedents del món de la màgia (molts filtres s'elaboraven a partir de la sang o d'un òrgan de la persona que causava la malaltia).

En el Tirant lo blanc, el protagonista --en arribar a Constantinoble-- s'enamora de Carmesina, rebutja la invitació de menjar al·legant mal de cap ("No tardà molt que li vengueren a dir si es volia dinar. Dix Tirant que no, que lo cap li dolia") i, davant el seu cosí Diafebus, como li succeeix a Alexandre en el Cligès (vv. 546-550) de Chrétien de Troyes, intenta atribuir les seves alteracions patològiques al mar ("Cosí meu [...]; e jo no tinc altre mal sinó de l'aire de la mar qui m'ha tot comprés"); però, al final, acaba desvetllant a Diafebus el seu secret. L'Emperador,

tanmateix, es preocupa per la sobtada malaltia del seu capità i "manà que los seus metges l'anassen de continent a visitar"; i els metges --menys hàbils que Erasístrat, Galèn i Hipòcrates-- diagnostiquen a Tirant "una mutació dels aires indigests" (CXIX). Més endavant, Tirant evoca les imatges de totes les dones que ha conegut, posant en funcionament dues de les potències de l'ànima sensitiva, la virtut cogitativa (encarregada de compondre i comparar les diferents formes emmagatzemades a la imaginació) i l'estimativa (ocupada de jutjar quina de totes aquestes formes o imatges és la millor): "Com Tirant hagué molt bé contemplada la bellea singular de la Infanta, e lo seu enteniment discregué fantasiant quantes dones e donzelles ell en son record haver vistes, e dix que jamás havia vista ni esperava de veure un altre tal qui fos dotada de tants béns de natura com aquesta [...]" (CXIX). Després de diverses peripècies de caràcter eròtic, Tirant es casa en secret amb Carmesina, però, sense consumir mai el matrimoni; donant crèdit als rumors sobre la infidelitat de la seva estimada, embarca en una nau que una tempesta arrossega a les costes d'Àfrica; però torna a Constantinoble, consuma el matrimoni amb Carmesina i s'hi casa per mandat de l'Emperador.

En el "Castigo sin venganza" de Lope de Vega, el duc de Ferrara ha decidit --obligat pels seus vassalls, els quals li reprotxaven la seva vida desenfrenada i viciosa-- a assentar el cap i casar-se amb Casandra, manant el seu fill, el comte Federico, a Mantua per portar-la a Ferrara; Federico es troba disgustat pel matrimoni del seu pare, perquè tem perdre els drets de successió; però durant el viatge cap a Màntua es veu obligat a socórrer una dama el carruatge de la qual ha sortit de la carretera: es tracta de Casandra, de qui Federico se n'enamora des del principi. Després d'un mes de matrimoni, el duc en veure malalt el seu fill i aconsellat per metges, li recomana casar-se amb Aurora, insinuant, d'alguna manera, el desenllaç de l'obra: "Mucho presumen/ los médicos de Mantua y de Ferrara/, y todos finalmente se resumen/ en que casarte es el mejor remedio/ en que tales tristezas se consumen" (vv. 1124-1128); el duc de Ferrara, inconscientment, guià per l'autoritat mèdica, està suggerint la teràpia adequada per a la malaltia del seu fill (la relació sexual, canalitzada a través del matrimoni) i apuntant cap al seu propi deshonor: en estar malalt a causa d'un desig reprimat vers a la seva madrastra, Federico només podrà curar-se quan l'hagi satisfet. Per la seva part, Casandra, enutjada amb el seu marit perquè segueix portant la mateixa vida desordenada que abans, interroga Federico sobre la causa de la seva tristesa, imputant-ho a gelosia de la seva neboda Aurora, que comença a jugar amb el marquès de Mantua. En comprovar la torbació que la seva presència ha provocat en Federico, Casandra s'erigeix en el metge que diagnostica la malaltia del seu fillastre, recordant la història d'Àntioc amb la seva madrastra Estratonice:

*"Pues oye una historia;/que el amor quiere valor./ Àntioco,
enamorado/ de su madrastra, enfermó/ de tristeza y de cuidado [...]/
El Rey su padre, afligido,/ cuantos médicos tenía/ juntó, y fue
tiempo perdido;/ que la causa no sufría/ que fuese amor conocido./
Mas Eróstrato, más sabio/ que Hipócrates y Galeno,/ conoció luego
su agravio,/ pero que estaba el veneno/ entre el corazón y el labio./
Tomóle el pulso, y mandó/ que cuantas damas había/ en palacio*

entrasen [...] Cuando su madrastra entraba, / conoció en la alteración/ del pulso que ella causaba/ su mal" (vv. 1879-1904)

Casandra no només es basa en l'anècdota atribuïda a Erasístrat --a qui situa per sobre de Galèn i d'Hipòcrates-- sinó que ha llegit --a través de fonts indirectes-- el procediment que des d'Avicenna s'aconsellava per conèixer la dama a la que estimava el malalt d'amor: "E por esso, si alguno quisiere saber el nombre de la muger que ama, nómbrele muchas mugeres, e como nombrare a aquella que ama, luego el pulso se despierta; pues aquélla es. diga que parta d'ella" (Bernardo Gordonio, Lilio de la medicina, II, 21) o "Es así que dizen los médicos que, para conoscer de quién es uno enamorado, le tomen el pulso, y, nombrándole muchos nombres, teniendo muy grande aviso, quando oyen el nombre de la que aman, le dará el mismo pulso muchos golpes muy apriessa y de tal manera, que descubra ser aquélla la que él amaba (Pedro Mejía, Silva de varia lección, III, 13). La primacia que Lope concedeix a Erasístrat en el famós diagnòstic podria inspirar-se en l'Officina (Venecia, 1574) de Ravisius Textor, qui en el capítol dedicat als metges famosos destaca a Erasístrat: "Erasistratus medicus fuit, qui primus cognovit morbum Antiochi ob amorem Stratonices nouercae" ('Erasístrat va ser el metge que primer va conèixer la malaltia d'Antioc per l'amor de la seva madrastra Estratonice'). L'acció d'El castigo sin venganza pren com a model la situació descrita per la pròpia Casandra, qui havia advertit a Federico, el seu fillastre, el mateix estat de pertorbació davant d'ella que Antioc davant de la seva madrastra: "No niegues, Conde, que yo/ he visto lo mismo en ti" (vv. 1907-1908). I el comte Federico no només presenta els mateixos símptomes que Antioc, sinó que coincideix amb ell en el resultat de la teràpia: la satisfacció d'un caprici que no pot identificar-se amb l'amor. En tornar el seu pare, després d'estar quatre mesos servint sota la senyera del Papa, el comte oblida fàcilment l'amor envers Casandra, qui, en haver-se enamorat realment d'ell, es resisteix a acceptar el casament del seu fillastre amb Aurora. Però, mentre Seleuc, el pare d'Antioc, havia per iniciativa pròpia permès la relació sexual entre la seva muller i el seu fill, el duc, en canvi, ferit en el seu honor, superior al seu amor de pare, no pot consentir l'adulteri de la seva esposa amb el seu propi fill i trama un càstig que no pugui interpretar-se com a venjança del seu honor ultratjat: lliga a Casandra de peus i mans cobrint-li la cara i fa creure a Federico que Casandra és un enemic seu a qui convé matar. El comte amb la seva espasa dona mort a Casandra, mentres el duc crida l'atenció dels seus serfs, acusant Federico de l'assassinat de la seva muller, inventant-se un mòbil perfectament versemblant: "A Casandra/ ha muerto el conde, no más/ de porque fue su madrastra/ y le dijo que tenía/ mejor hijo en sus entrañas/ para heredarne" (vv. 2981-2986). El propi marquès de Màntua --que acaba casant-se amb Aurora-- mata Federico. Així, doncs, s'executa el càstig sense venjança.